

ПРОЯВ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В УЯВЛЕННЯХ МОЛОДІ ПРО СОЦІАЛЬНІ РОЛІ ПРАБАТЬКІВ

У статті представлений аналіз проблеми відображення у свідомості молоді уявлень про старше покоління в родині, про ті соціальні ролі та функції, які молодь пов'язує з бабусями та дідусями. Обґрунтовано необхідність більш глибокого наукового вивчення проблеми міжпоколінної родинної взаємодії, проблеми прабадьківства як соціально-психологічного феномену. Подано результати емпіричного вивчення гендерного аспекту соціальних уявлень молоді щодо соціальних ролей бабусі та дідуся.

Ключові слова: прабадьківство, соціальні уявлення, міжпоколінна взаємодія, гендерні стереотипи, асоціації, покоління.

Analysis of the problem of reflection in the minds of young people representations about elder generation in the family, those social roles and functions which young people connect with grandparent is shown in the article. The need for more scientific study of the problem of intergenerational family interaction, the problem of grandparenthood as a socio-psychological phenomenon is substantiated. Results of an empirical study of the gender dimension of social representations of youth about the social roles of grandparents in the family are shown.

Keywords: grandparenthood, social perceptions, intergenerational interaction, gender stereotypes, associations, generation.

Коли молодь стурбована проблемами працевлаштування, знаходженням матеріальних благ для виживання в умовах тривалої соціально-економічної, а тепер уже й політичної кризи, ставлення до старшого покоління іноді зводиться до важкого усвідомлення деякого тягара. Розрив між поколіннями являє собою значущу проблему для нинішнього суспільства: він ізолює людей похилого віку та збіднює людський досвід. Міжпоколінні відносини в сучасному суспільстві відзначаються конфліктністю з елементами ейджизму, тобто дискримінацією за віком, аж до розриву міжпоколінних зв'язків. Французький соціолог Кюблер-Росс наголошує на тому, що парадокс сьогоденної цивілізації в тому, що вона примножує кількість людей старшого покоління, які відтворюють культуру минулого, у той час як знання та культурні цінності еволюціонують з небаченою швидкістю [2].

Сучасні дослідження показують, що одними з головних факторів у конфлікті поколінь є: зниження соціального статусу людей похилого віку; зміна характеру праці в індустріальному суспільстві в результаті прискорення темпів науково-технічного прогресу; знецінення молоддю накопиченого досвіду старших поколінь; розповсюдження негласної політики відсторонення від роботи людей похилого віку, які досягли пенсійного віку. Ці тенденції сприяють знеціненню старості у свідомості молоді та посиленню геронтофобної (страх перед віком) установки в масовій свідомості.

Ще на ранніх етапах розвитку цивілізації люди похилого віку користувалися повагою як найбільш багатим особистим досвідом людини, історики роду, хранителі давніх традицій, вихователі людей, посередники між живими та помер-

лими, майстри церемоній. Давні греки асоціювали старість з мудрістю, що робило старих значущою фігурою суспільства, старійшиною. У його функції входило управління державою та керівництво вихованням дітей і молоді. Сократ цінував бесіди зі старими людьми – із цих бесід можна було дізнатися про життєвий шлях людини, який молоді ще належало пройти.

Формування майбутнього ставлення до людей похилого віку починається в родині. Саме в ній через систему міфів, образів, цінностей, культуру стосунків закладається базисна структура особистості, відбувається становлення її смислів, мотивів, прагнень, формуються суб'єктні позиції взаємодії з іншими [7]. Від ставлення до своїх прабатьків у молодих людей формуються установки на повагу до старшого покоління в цілому, на позитивну чи негативну оцінку їхніх висловлювань, умінь, на бажання проявляти турботу та допомогу, толерантно ставитися до особливостей віку. Знання історії своєї родини є духовною основою спадкоємності поколінь і дбайливого ставлення до культурної спадщини. Забуття предків неминуче призводить до аморальності, приниження достоїнства, варварського ставлення до історичних і культурних цінностей.

Проблема відносин між поколіннями в родині недостатньо розкрита в сучасній науці, деякі її аспекти досліджувалися у філософії, соціології, психології, лінгвістиці (А.Я.Варга, Є.В.Добровольська, І.С.Кон, О.В.Краснова, К.Маннгейм, М.Мід, А.С.Співаковська та ін.).

Проблема, яка заявлена в темі статті, зачіпає такі феномени, як «прабатьківство», «гендерні стереотипи», «соціальні уявлення» і «родинну взаємодію». Що стосується феномену «прабатьківство», то його вивчення знаходиться ще в процесі й торкається таких галузей знань, як психологія старіння, соціальна психологія та психологія сім'ї. Хоча, що стосується психології старіння, то тут виникає проблема, пов'язана з тим, що сьогодні велика кількість людей 45–50 років стають бабусями й дідусями, а цей вік ніяк не підпадає під категорію «старість». Такі люди поєднують велику кількість соціальних ролей: вони ще на піку своєї кар'єри, професійного, особистісного зростання, а разом з тим вони отримують і таку фундаментальну життєву роль, як «прабатьки», яка накладає на них нові вимоги, нове усвідомлення себе, своїх стосунків з дітьми, онуками тощо. Як відбувається цей процес, з якими труднощами він пов'язаний, чи відрізняються прабатьки зрілого віку від прабатьків, які входять у вікову категорію «старість»? Дуже велику кількість завдань необхідно ще розв'язати науковцям, які вивчають цю проблему. Дійсно, проблема прабатьківства не нова й знайшла своє відображення в роботах А.Галичанської, А.Варги, О.Васильченко, С.Дудіної, О.Красної, Л.Лідерса, М.Сапоровської, Л.Шнейдер, Е.Ейдемільера та ін. Зарубіжні дослідники значну увагу приділяють вивченню типології взаємодії прабатьків та онуків, що розкрито в роботах Б.Білл, Р.Барнел.

Що стосується поняття «родинної взаємодії», то ця проблема також вивчена парціально й представлена в основному дослідженнями дитячо-батьківських стосунків, проблеми «батьків та дітей», сімейних стосунків і психотерапії сім'ї (В.Агеєв, Ю.Альошина, В.Дружинін, С.Ковальов, А.Співаковська, В.Столін, Е.Ейдемільер та ін.), тоді як проблема взаємодії між поколіннями «прабатьків»,

«батьків» та «онуків» залишається частково вивченою. Відмінною рисою міжпоколінної родинної взаємодії є особливе значення когнітивного компонента в їхній структурі, що включає сукупність уявлень, об'єднаних в єдине ціле, якісно відмінне від елементів, які її складають. Ця система уявлень формується на основі когнітивного процесу соціальної категоризації, яка передбачає виокремлення найбільш істотних ознак (категорій), що вказують на належність суб'єкта до того чи іншого покоління (покоління «старших» і «молоді», покоління «прабаб'яків» та «онуків», покоління «батьків» та «дітей»).

Базою для вивчення уявлень молоді про соціальні ролі прабаб'яків можуть виступати: 1) теорія соціальних уявлень С.Московічі, відповідно до якої уявлення містять когнітивний, емоційно-оцінний та організаційний рівні; 2) дослідження Д.Жоделе, згідно з яким соціальні уявлення виступають якістю повсякденного практичного мислення, що спрямоване на засвоєння й усвідомлення соціального, матеріального й ідеального оточення; 3) структура соціальних уявлень, що складається з трьох елементів: інформації, поля уявлення й установки (Г.М.Андрєєва, П.Н.Шихирев, Є.В.Шморіна) [3].

Сімейні ролі відображають певною мірою гендерні ролі особистості. Від гендерних відмінностей не втекти, вони закладені в природі людини та підтримуються існуючими соціальними нормами, стереотипами, установками. Гендерні ознаки – це сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічої та жіночої свідомості, що виявляють особливості номінативної та комунікативної діяльності чоловіків і жінок, особливості мовної діяльності, яка визначається статтю [4].

Гендерні стереотипи є одним з різновидів соціальних стереотипів. У них, як і в інших видах соціальних стереотипів, відбиваються особливості сприйняття людьми представників власної й іншої гендерної групи. Уперше термін «соціальний стереотип» вжив У.Ліппман, який визначив стереотипи як образи світу, які заощаджують зусилля людини під час сприйняття складних соціальних об'єктів і захищають його цінності, права й позиції. У своїй концепції він виділяє два види знань, на які людина опирається у своєму пізнанні явищ соціального життя [11]:

- 1) знання й інформація, що здобуваються в ході власного життя;
- 2) знання й інформація, що черпаються з різних джерел людської культури.

У.Ліппман зазначає, що стереотипи недостатньо повно відображають дійсність, оскільки містять у собі уявлення лише про деякі сторони явищ суспільного життя й часто некритично запозичуються від авторитетних людей.

Уперше запроваджене У.Ліппманом поняття «соціальний стереотип» для позначення образного емоційного уявлення про соціальний об'єкт («картинка в голові») в американській соціальній психології стало використовуватися в більш вузькому значенні – як образ, «картинка» члена тієї чи іншої соціальної групи. При цьому мова йшла про негативний образ представника тих, хто інакше думає, виглядає, діє та інших подібних груп.

Як зазначає П.М.Шихирев, у механізм формування стереотипу включені не тільки схематизація, категоризація, а й інші когнітивні процеси, насамперед, каузальна атрибуція чи пояснення людиною своєї й чужої поведінки [10].

Гендерні стереотипи, як продукт культури, являють собою існуючі у свідомості людей нормативні моделі щодо поведінки й психологічних характеристик чоловіків і жінок. Ці моделі спрощені й схематичні, вони допомагають людині систематизувати інформацію про чоловіків і жінок не як про індивідуальності, а як про представників великих соціальних груп.

Другий ракурс аналізу пов'язаний з акцентом на гендерних стереотипах як індивідуальному когнітивному конструкті особистості, що є наслідком сприйняття чоловіків і жінок як представників гендерних груп. Гендерні стереотипи – інструмент класифікації оточення на підставі статевої належності; крім того, вони виступають як орієнтири очікувань відносно поведінки чоловіків або жінок, з якими людина взаємодіє.

Гендерні уявлення мають особливості, які властиві будь-яким іншим соціальним уявленням. По-перше, кожне соціальне уявлення – це образ, у якому почуттєвий і раціональний компоненти взаємозалежні. По-друге, у кожному соціальному уявленні присутній елемент символізму. По-третє, соціальні уявлення здатні конструювати реальність. По-четверте, соціальні уявлення нерозривно пов'язані з мовою й культурою.

На думку Г.М.Андреєвої, соціальні уявлення виконують три основні функції. Вони є [1]:

1) інструментом пізнання соціального світу – їхня роль у цьому разі аналогічна до ролі тих категорій, завдяки яким індивід описує, класифікує, пояснює події;

2) засобом опосередкування поведінки – сприяють спрямованості комунікації в групі, позначенню цінностей, які регулюють поведінку;

3) засобом адаптації тих подій, які відбуваються, до тих, які вже були здійснені, тобто сприяють збереженню тієї картини світу, яка вже склалася протягом певного часу.

Усі ці функції притаманні й гендерним уявленням: вони, виступаючи як засіб осмислення соціального світу людиною як представником певної гендерної групи, орієнтують її поведінку в соціальних ситуаціях, які постійно змінюються. Гендерні уявлення допомагають індивіду усвідомити зміст гендерних ролей, визначити свою позицію щодо системи існуючих нормативних приписів про стиль поведінки чоловіків і жінок у соціумі, створити свій стиль поведінки в міжстатевій взаємодії, конкретизувати орієнтири життєвого шляху на основі прийнятого засобу виконання гендерної ролі.

Мета статті – представити теоретичне й емпіричне вивчення уявлень молоді про соціальні ролі прабатьків і знайти прояв гендерних стереотипів у цих уявленнях.

Для вивчення уявлень молоді про старше покоління в родині ми провели асоціативний експеримент, у ході якого молодим людям потрібно було надати асоціації на слова «бабуся» і «дідусь». Асоціативний тест використовується в психології для вивчення організації психіки з особливим акцентом на когнітивні зв'язки, що лежать в основі сприйняття смислу, пам'яті, мови, мотивації. У тесті вільних асоціацій респондент отримує інструкцію навести перше слово, яке

спадає на думку, у відповідь на слово-стимул. Асоціація – це одне з головних понять асоціативної психології, яке означає виникаючий у досвіді індивіда закономірний зв'язок між двома змістами свідомості (уявленнями, думками, почуттями та ін.), який виражається в тому, що поява у свідомості одного зі змістів тягне за собою появу іншого [6].

У дослідженні З.Мержоевої бабуся в носіїв інгуської та російської мов асоціюється з добротою, теплотою, селом і пиріжками. Дідусь для носіїв російської мови – це, насамперед, стара людина. Для носіїв інгуської мови на перший план виходить така якість дідуся, як мудрість, дідусь – це голова роду, як і батько [5]. Тобто можна говорити ще й про культурне опосередкування соціальних уявлень щодо рольової поведінки прабатьків.

У рамках теми статті було проведено пілотажне дослідження серед студентів Східноукраїнського національного університету ім. В.Дала. У дослідженні взяли участь 124 студенти (74 дівчат та 50 юнаків). На слово «бабуся» було надано 57 слів-описів, які було узагальнено з урахуванням змісту, що був укладений у цю асоціацію. На слово «дідусь» надано 52 конотації, також об'єднаних нами в змістовні категорії (табл. 1–2).

З проведеного аналізу асоціацій на слово «бабуся» нам удалося систематизувати їх у п'ять змістовних категорій: досвід, експресія, захист, стать і смак. Найбільша кількість респондентів асоціюють прабатьків, а саме – бабуся, з категорією «досвіду», з прийняттям того факту, що вік сприяє накопиченню життєвої мудрості, навичок прийняття справедливих рішень, досвіду та можливості його передачі молоді. Серед функцій міжпоколінної взаємодії особливе місце займає виховна функція. Сумісна активність членів родини, пов'язана з народженням і вихованням дітей, є основною, ефективність виконання якої значною мірою впливає на реалізацію сімейною групою інших її функцій.

Таблиця 1

Результати дослідження уявлень студентів про соціальні ролі прабатьків (категорія «бабуся»), %

№ п/п	Змістовна категорія	Приклад слів-асоціацій	% асоціацій
1.	Категорія «досвід»	«Мудрість», «вчитель», «порадник», «мудрець», «справедливість», «сила волі».	30,4
2.	Категорія «експресія»	«Ніжність», «ласкавість», «доброта», «щирість», «любима», «посмішка», «товариськість», «друг», «красота».	26,1
3.	Категорія «захист»	«Турбота», «підтримка», «затишок», «опора», «відпочинок», «дім», «помічник».	26,1
4.	Категорія «стать»	«Ідеал жінки», «жіночність», «старушечка», «друга мама».	12,7
5.	Категорія «смак»	«Пиріжки», «смачний торт», «шеф-кухар».	4,7

Категорія «експресія», а якраз так ми об'єднали ті асоціації, у яких присутній опис експресивних ролей, пов'язаних із турботою, устроєм внутрішнього балансу в родині. Згідно зі структурно-функціональним підходом Т.Парсонса, саме жінка відповідальна за експресивну функцію, спрямовану на підтримку інтеграції членів родини, установлення моделей стосунків і регулювання рівня напруженості членів родинного союзу, передбачає м'якість і вміння загасити конфліктні ситуації. Розподілення чоловічих і жіночих ролей, згідно з Т.Парсонсом, є, по-перше, механізмом, що забезпечує стабільне функціонування будь-якої соціальної системи, у тому числі й родини. Як ми констатували з аналізу асоціацій, власне бабусі молоді люди віддають функції ніжності, ласкавості, доброти, посмішки, тобто всьому тому, що створює затишок і позитивний внутрішній баланс у родині. У цій категорії простежується вплив гендерних стереотипів, пов'язаний з перекладанням відповідальності за все те, що відбувається в родині, на жінку.

Як не парадоксально, але категорія «захист» обійшла за кількісними показниками категорію «стать»: бабуся – це, насамперед, турбота, підтримка, людина, якій можна розповісти будь-що, яка захистить тебе не тільки від зовнішніх погроз, а й навіть від батьків. І лише після всього найбільш значущого було надано описи, пов'язані зі статевими характеристиками, з віком і гендерно-маркованими функціями (наприклад, «гарна хазяйка», «яка смачно готує та годує»).

Таблиця 2

Результати дослідження уявлень студентів про соціальні ролі прабатьків (категорія «дідусь»), %

№ п/п	Змістовна категорія	Приклад слів-асоціацій	% асоціацій
1.	Категорія «досвід»	«Мудрість», «знання», «наставник», «викладач», «порадник», «майстер на всі руки», «талант», «ветеран», «працьовитість».	35
2.	Категорія «захист»	«Турбота», «опора», «той, хто тобою гордиться».	26,7
3.	Категорія «експресія»	«Посмішка», «смішні історії», «вправить мозок», «товариськість», «доброта», «люблячий».	19,1
4.	Категорія «верховенство»	«Голова родини», «командир», «керівник», «хазяїн дому».	12,8
5.	Категорія «стать»	«Мужність».	6,4

Можна помітити, що категорія «досвід» займає першу позицію й при описі дідуся, що може бути охарактеризовано як визнання за старшим поколінням, незалежно від статі, мудрості, знань, досвіду та можливості його передачі поколінню молодих. Передача досвіду можлива тільки при безпосередньому живому спілкуванні старших членів родини з молодшими, оскільки в процесі обміну впорядкованої інформації в родині відбувається безперервне навчання дітей так само впорядковувати й аналізувати особисті життєві переживання, логічно їх

вибудовувати, сумісно долати труднощі та розширювати рамки свого культурного досвіду.

Міжпоколінна взаємодія реалізується й проявляється на поведінковому рівні, тобто в процесі зовнішнього динамічного прояву відносин, це – форма, у рамках якої розгортаються змістовні процеси. Виступаючи практико-діяльнісною стороною спілкування, взаємодія є однією з найважливіших складових життєдіяльності родини як малої соціальної групи. Відносини реалізуються, об'єктивуються при взаємодії членів родини як представників різних поколінь, одночасно виступаючи і результатом, і передумовою міжпоколінних відносин. Складний характер взаємозв'язків, безперервність змін, що відбуваються, визначають необхідність вивчення не тільки специфіки феномену міжпоколінної взаємодії, а і його ролі в процесі розвитку міжпоколінних відносин у родині. Як указує М.В.Сапоровська, міжпоколінна взаємодія виступає особливим типом соціальної взаємодії і передбачає процес безпосереднього чи опосередкованого впливу один на одного представників різних поколінь у родині, що забезпечує інтенсивність і спрямованість зв'язків між поколіннями [3].

Трансляція соціально й культурно значущого досвіду від старшого покоління до своїх дітей та онуків у різних її формах дозволяє підтримувати родині як малій соціальній групі стійкість у часі, внутрішню впорядкованість, культурну та родинну ідентичність. Окрім трансляції соціального й культурного досвіду від одного члена родини до інших, відбувається і його освоєння. Тому важливою складовою передачі досвіду є експресія – вербальні та невербальні засоби передачі цього досвіду. Як видно з дослідження, між бабусею та дідусем у зазначеному контексті відмінності існують: якщо бабуся асоціюється з ласкою, ніжністю, добротою, то дідусь – більше з посмішкою, смішними історіями, людиною, яка вміє «вправити мозок» жорсткішим засобом, але справедливим, що потім дає йому можливість пишатися своїми онуками.

На відміну від асоціативного ряду, що описує бабусю, категорія «експресія» отримала більше відсотків, ніж при описі дідуся, для опису якого після категорії «досвід» слідує категорія «захист». Ця функція є традиційною при визнанні чоловічої ролі, хоча кількісні відмінності в указаній категорії незначні.

Таким чином, можна говорити про те, що прабадьки виступають для молоді захисниками, і скоріше всього, від батьків, які висувають вимоги, ставлять завдання, перевіряють їх виконання, а бабусі та дідусі, беручи на себе частину обов'язків, захищають їх.

Описуючи дідуся, ми виокремили категорію «верховенство», яка відсутня під час опису бабусі. У цьому ми простежуємо прояв гендерних стереотипів, коли роль командира, хазяїна дому, керівника номінально віддається чоловікові, а жінці віддається верховенство на кухні (категорія, що пов'язана з обслуговуванням – «пиріжки», «тортик», що зустрічалося під час опису бабусі й зовсім відсутнє під час опису дідуся).

Викладене вище означає, що, описуючи своїх прабадьків, молоді люди слідували основним групам гендерних стереотипів – це і наявність рис маскулінності – фемінності, якими були наділені дідусі та бабусі; це й відмінності в

розподілі сфер, які закріплюються за чоловіком і жінкою; і, нарешті, це відмінності в змісті праці – у жінок цей зміст має більш обслуговуючий характер, у чоловіків – керівний.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило нашу гіпотезу про те, що у свідомості молоді все ж таки існують уявлення відносно соціальних ролей чоловіків і жінок, опосередковані існуючими в суспільстві гендерними стереотипами. Але важливим стало те, що головними характеристиками під час опису прабатьків стала категорія досвіду, мудрості, поради, тобто визнання необхідності руху назустріч старшому поколінню до взаємодії, до відкритого спілкування. Потрібно зрозуміти, що характер міжпоколінних зв'язків має певний вплив як на людину, визначаючи її ідеали, особливості взаємодії з оточенням, вибір засобів подолання труднощів, так і на родину в цілому, включаючи її структуру, цінності, норми, стосунки й правила, що зумовлює її функціональність. Спілкування всіх членів родини, прагнення до взаємодії стають основою для емоційної стабільності особистості, усвідомлення своєї приналежності до родини, що створює базу для формування родинної ідентичності, і це важливо не тільки для молоді, а й для людей похилого віку.

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. завед. / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 363 с.
2. Василенко Н. Ю. Социальная геронтология : учебное пособие / Н. Ю. Василенко. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2003. – 140 с.
3. Дудина С. Ю. Межпоколенное взаимодействие в расширенных семьях : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / С. Ю. Дудина. – Кострома, 2013. – 24 с.
4. Літвінова О. В. Гендерна психологія : навчальний посібник / О. В. Літвінова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 234 с.
5. Мержоева З. С. Концепты родства в молодежном языковом сознании русских и ингушей : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : 10.02.19 / З. С. Мержоева. – Саратов, 2009. – 18 с.
6. Попова Т. В. Ассоциативный эксперимент в психологии : учебное пособие / Т. В. Попова. – М. : Флинта, 2011. – 72 с.
7. Постникова М. И. Межпоколенные отношения в контексте социокультурных изменений в современной России [Электронный ресурс] / М. И. Постникова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2008. – № 81. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhpokolennye-otnosheniya-v-kontekste-sotsiokulturnyh-izmeneniy-v-sovremennoy-rossii>.
8. Сидорова В. Н. Психологический анализ отношений внутри семьи [Электронный ресурс] / В. Н. Сидорова. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskij-analiz-otnosheniy-pokoleniy-vnutri-semi>.
9. Синельникова Л. Н. Введение в лингвистическую гендерологию : материалы к спецкурсу / Л. Н. Синельникова, Г. Ю. Богданович. – Симферополь, 2001. – 40 с.
10. Шихирев П. Н. Современная социальная психология в Западной Европе / П. Н. Шихирев. – М. : Наука, 1985. – 165 с.
11. Lippman W. Public opinion / W. Lippman. – N. Y., 1992. – 422 p.